

Іван Огієнко

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКОЗНАВСТВА (Докінченне)

Українські словники

Нам ще застаєть ся сказати про українські словники кінця XVIII і початку XIX ст.. Нам відомі ось які словники української мови: 1) маленький словничок Ф. Туманського, 2) словник в додатку до Енеїди Котляревського, 3) словник Павловського, 4) Цертельова і 5) словник Войцеховича. Але ранійш, ніж описувати сі словники, розглянемо «Сравнительный словарь», в котрому містить ся чимало українських слів.

1. Українські слова в «Сравнительномъ словарѣ»¹. Року 1784 Катерина II задумала видати такий словник, котрий містив би в собі всі язики, які тільки існують на сьвітї. Девять місяців проклопоталась цариця над своєю вигадкою. Всім губернаторам було приказано збирати слова їх країв і одсилати до Петербурга. Во всі кінці сьвіта одіслані були відозви з проханням присилати деякі слова. Але нарешті ся робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраними матеріялами Паллас і видав спершу (1787 – 1789) «Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы», 4 т., а потім р. 1790 – 1791 перебірку його: «Сравнительный словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій, по азбучному порядку расположенный», 4 части. До першого словника була додана передмова (в другому вона одкинута), в якій знаходимо цікаві місця що до українського язика: «Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польскій образецъ перемѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и малой Россіи».

І справді, як передивитись ті українські слова, що приводять ся в словнику і по їх судити про українську мову, то легко можна прийти до такого невірного виводу. Ми мали спроможність продивитись тільки II часть «Сравнительнаго словаря» (1791 р., букви Д – Л), але думаємо, що і в иньших частях діло стоїть так само, як і в II-ій. Українських слів («по малороссійски») на 499 ст. II части зазначено всього 65, але з сих справжніх українських тільки 13; ось вони: диво, дїрка, дѳбре, дожчѣ, дочка́, д□вка, д□жка, жинка, злод□й, качка,

¹ Про сей словник див. Сухомлінов, Ист. Р. Акад., т. VIII; «Вѣстн. Евр.» за 1884 р. кн. 7, статья Пипіна; Буліч, ст. 224 і ділі, але про українські слова ніхто з сих авторів, крім Сухомлінова (і то всього декілька слів), не зазначає.

кинъ, коли́ і курка. Всі ж останні слова, себто 52, уживають ся і в російській мові, як от: жаръ, земля, зубъ, корова, кровь і т. и. Українськими словами лічать ся навіть такі слова: домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, караульщикъ і т. и. Єсть і польські слова: жолнѣрь, злото. Ніби то українські слова должка перекладені – длина, э, ээ – да. – Покладаючись на такі quasi українські слова значні академики, звичайно, і не могли прийти до иншого виводу крім вище зазначеного. Доставили сі слова губернатори тільки по обовязку, аби збутись клопоту, а в Петербурзі їх прийняли, як то кажуть, за чисту монету, і не провіривши здали до друку.

2. Словник Федора Туманського. Року 1793 в «Російскомъ Магазинѣ» Ф. Туманського² був надрукований «Лѣтописецъ Малыя Россіи» з невеличким словничком при йому. Цікава передмова Туманського до сього «Лѣтописеца». Автор з початку каже, що він подасть у своїм журналі деякі матеріали до історії Малої Руси. Але сподіваючись, що знайдець ся багацько людей, котрим буде не до вподоби такий замір, Туманський так доказує потребу розвивати історію хоча б і України: «Цѣлое стстоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайнѣй мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное? – къ лѣто карю...» Правдиві слова, під котрими і тепер залюбки підписав ся б усякий щирій Українець!... Далі Туманський розказує, як він знайшов «Лѣтописецъ» і зазначає про свій словничок. «Писана оная (лѣтопись), какъ изъ окончанія явствуетъ, въ царствованіе Гос. Имп. Петра Великаго, почему и языкъ Мало-Російскій во оной уже ближе подходитъ къ Російскому; встрѣтившіяся Малоросійскія слова изъясняю я въ примѣчаніи по порядку слѣдующихъ чисель. Огов истребитель, пожравшій 29 февраля 1780 года драгоцѣнное собраніе книгъ Кіевской Академіи, лишилъ насъ многого и я засталъ малозначущіе остатки».

Сам словничок, перший з відомих нам українських словників, носить таку назву: «Изъясненіе Малоросійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ»³. Сей словничок робить вражінне енциклопедичного словника, бо в йому слова пояснюють ся повно, подібно, як от слова гетьмень, курень, полки, фраза – на гарматѣ держалъ і т. и., і окрім слів українських знаходимо і слова фортель, конституція, фактеръ і т. и. В словничку є чимало слів і чисто українських, як от звичай, утискъ, па́ша, путо, човень, потреба і т. и. Але дуже багацько знаходимо і польських слів, як от подлугъ, поневажъ, теды, колвек, і форм: мусилисьмо, постановилисьмо. Слова скрізь

² Ч. II і III, а не I – III, як невірно зазначає Буліч на ст. 305.

³ В оглаві, на ст. 569, ч. II, назва инша «Туманського изъясненія нѣ котрыхъ Малоросійскихъ словъ въ Лѣтописецѣ семь встрѣтившихся». Словничок містить ся в трьох місцях: 1) ст. 97 – 108, №№ слів 1 – 215; 2) ст. 289 – 290, – «продолженіе изъясненія», № 216 – 252, підпис: О.Т. і 3) ст. 388, всього 3 слова, № 253 – 255, підписано «продолженіе предъ О.Т.» На жаль, ми користувались тільки другою частию з 255 словами, а всіх слів у сьому словничку 333 (див. Буліч, ст. 305).

без наголосу, алфавітного порядку нема, і NN слів не скрізь відповідають N. у тексті; до слів подекуди додані ще й приклади. Єсть чимало слів і малозрозумілих, як от прето – затѣм, пресоченный – изтребленный, изможденный. Де кілька разів слова повторюють ся, як от слово шкода – в N. 31 і 162, суплика – 109 і 181. Єсть N. і без слова, як от 121, де міститься тільки увага автора до Літописця. Всіх N. в словничку 333 (див. Буліч, ст. 305), але здебільшого під одним N. приводить ся декілько (5 – 7) слів одного пня. В правопису ніяких особливостей нема.

3. Словник І. Котляревського. Другим з відомих нам словників, уже далеко повнішим, був словник в додатку до III часті Енеїди Котляревського першого видання 1798. Сам словничок поміщав ся на прикінці книжки і мав окрему пагінацію; заголовок його: «Собрание Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ», 8°. Сей словник вже містить в собі 972 слова; він ліг в основу всіх дальших словників, як от Павловського, Войцеховича.

Аналізуючи словник мусимо спершу зазначити, що в йому дуже приводять ся чужосторонні слова, які вживають ся в українській мові, здебільшого німецькі; сливе скрізь при їх приведені і самі чужосторонні слова, напр. блискавиця – нім. сл. Blitz, коштувать – Kosten, мордовать – Marten, мусить – од Müssen, рада – од Rath і т. д. Польських слів вже зазначено далеко менше, всього п'ять: власно (вольно), кепъ (дуракъ), лясъ, мосьці і перше. Латинські пні зазначені трирази: паперъ, окуляры і митью («происходитъ отъ лат. сл. Momentum»). Раз зазначено і французьке слово: барило, Baril. Отсе і всі вказівки що до чужосторонніх пнів в українській мові.

Ніяких граматичних зазначень у словнику Котляревського не знаходимо; не знаходимо теж ніяких вказівок що до вимови українських слів. Правопис словника мало відповідає українській мові і зовсім не виявляє вимови слів. Головніші місця сього правопису містять ся ось у чому: 1) Замість **Ы** знаходимо **И**: живиця, швидко, свита, колись; але є чимало слів, в котрих уживаєть ся **Ь**: усы, рынва, колыска; взагалі тра сказати, що в словнику подекуди помічають ся помилки в уживанню **Ы** і **И**. 2) Частенько замість **і** стоїть **Ѣ**: вѣ кати, вѣ трякъ, дармоѣ дъ, залѣ зо, навіть рѣ къ (! годъ) і т. и. Але сей правопис не скрізь додержано. 3) Українське **Я** після подвійної шелестівки у Котляревського означаєть ся через **Ѣ** без подвоєння шелестівки: клочѣе, смѣ тѣе, весѣ лье і т. и. 4) Замість руського **О** знаходимо **И**: живить, димъ (= домъ). 5) Infinitivus скрізь кінчить ся на **-ТЬ**: голить, гомонить, і випадково на **-Ѣть**: зомлѣ тѣ. 6) Форм з суфіксом **-УВ** нема, скрізь уживаєть ся **-ОВ**: муровать, прасовать. 7) Особливість української мови – м'якшення **Ц** на кінці слова – сливе скрізь стрічаєть ся у Котляревського: зовиця, каплиця, хлопець, швецъ, але подекуди стрічаємо і тверде **Ц**: буханецъ,

креница. 8) **Ч** на кінці слова частенько тверде: деркачъ, товкачъ, але в ті часи тут здебільшого вживали **Ъ**: багачъ. 9) **Р** на кінці слова частійш тверде, ніж м'якче: бондаръ, знахоръ, цеберъ, але стрічаємо і пустыръ, цвынтаръ. 10) Замість **ЙО** стрічаємо **іо**: гарціовать. 11) З діфтонгів стрічаємо **ДЗ** і **ДЖ**: гудзик, дзвоньця, кринджолы; **КГ** зовсім нема. 12) **Ф** так і передаєть ся через **Ф**: фарба. Отсе і все, що можна сказати про правопис, якрго вживав у своєму словничку Котляревський.

Звернемось тепер до самого словникового змісту. Здебільшого тут зустрічаємо ті слова, котрі знаходяться в перших трьох частях Енеїди; пояснюють ся вони частенько декількома руськими словами, а подекуди знаходимо навіть маленькі приклади до їх. Стрічаємо також і більш-менш доладні пояснення, як от до слів куделя, варенуха і т. и. До слів балка (долина) і до ковтки (серьги) додано: степное слово, а до ланци – бранное. Корнеслів'я нема, тільки раз знаходимо такий напис слова злидні: злыдни. Наголос в словах стрічається тільки подекуди, без розбору – і на словах звичайних і на мало зрозумілих.

В словнику знаходимо дуже багато слів, котрі мало вживають ся в українській мові; їх очевидячки автор і пильнував головнійше всього зазначити. Цікаве поясненне до слів піп і попада: пипъ – жрець, попада – береться за жрицу. В словнику є чимало слів не зовсім вдасно перекладених, або тільки з одним значіннем, як от: багачъ – въ переносномъ смыслѣ огонь; груба – печь, которую топятъ съ сѣней (?), цвынтаръ – ограда (?) церковная (в словнику Войцеховича: мѣсто вокругъ церкви) понадиться – понадѣяться і т. д. Єсть і маловживані слова, як от спычка – указка, секстерень – тетрадь. Инколи стрічаємо і друкарські помилки, але їх не багато: мерщей, минія, хлопецъ перекладено уха (ухарь ?), молодець. Що до алфавиту, то він помітно ніде не хибить.

Отсе вливе і все, що є особливого в словнику Енеїди р. 1798. Через десять років, р. 1808 вийшло друге виданє Енеїди, але се був передрук без всякої відміни з першого видання. На другий рік (1809) появилось 3-є виданне, вже «исправленное и дополненное» з додатком четвертої часті і цікавою передмовою⁴. Як і в перших виданнях, словник має окрему пагінацію⁵. В йому містять ся слова перших видань (ст. 3 – 15), а аткож і додаток до їх – 153 слів нових (але деякі стрічають ся і в першій часті, як от слово малахай), велика частина котрих мало вживаєть ся в українській мові, а то й зовсім незрозумілі, як от гаріль (крошечка), тѣ маха (опытный), цера (лицо). Єсть і цікава помилка: великодушные святки замість великодні святки. Зазначаєть ся Гаркуша – «извѣстный малороссійский

⁴ Ось вона: «Увѣдомленіе. Энеида на Малороссійский язык мною переложенная въ 1798 и 1808 годахъ была запечатана безъ моего вѣдома и согласія. Она досталась господамъ издателямъ со многими ошибками, случившимися отъ переписки, а сверхъ того и издавшіе многое въ ней по своему передѣляли и почти испорченную выпустили подъ моимъ именемъ. Я рѣшилъ справить и доповнить прежде напечатанныя три части, и присоединивъ четвертую издать вмѣстѣ» і т. д.

⁵ Назва словника: «Словарь Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеидѣ и многихъ иныхъ въ Малороссіи употребительныхъ, исправленный, умноженный и дополненный словами до четвертой части». Шріфт дрібненький: 24 ст. першого видання містять ся тут на 15 сь.

разбойникъ». «Исправленіе», про котре автор каже в заголовку словника, було тільки в тому, що поправлено слово Пасощохлистъ на Ласощохлистъ і перенесено в додаток; туди ж однесені і слова фіги-миги та шулики, де їм дано і зовсім иньше значінне⁶.

Головнішою хибою словника Котляревського треба лічити те, що в йому занадто мало звичайних українських слів і дуже багато мало зрозумілих та таких, що рідко вживають ся в мові. Але треба зазначити, що Котляревський не писав особливо словника, а тільки пояснював мало зрозумілі слова з своєї Енеїди. Сей словник, найперший з більш повних українських словників, довго був одинцем у нас, і тільки року 1818 появил ся новий словник Павловського, до якого ми тепер і переходимо.

4. Словник Павловського. При відомій уже нам граматиці А. Павловського на ст 24 – 77 був надрукований і словник. Се чепурний, цікавий словник, містить в собі 1131 слів і поділяеть ся на 4 часті. Про його в передмові до граматики Павловський пише: «Я нужнѣйшимъ почель собрать и по алфавиту расположить небольшое количество словъ, фразовъ (sic!) и пословиць, безъ знанія которыхъ нткакой языкъ не можетъ быть яснымъ, пріятнымъ и полезнымъ».

Словник Павловського – найкращий з тогочасних словникових праць. Видно, автор і любив свою працю і досить гарно знав українську мову; слова пояснює він здебільшого вірно, коротко, одним словом. З поверхового погляду сей словник одріжняеть ся од словника Котляревського тим, що має наголос, здебільшого скрізь правдивий. «Зная изъ опыта», пише П. В передмові, «сколь смѣшно, когда кто говоритъ по малороссійски, не зная удареній сего нарѣчія, в словахъ я придалъ знаки, показывающіе мѣсто ихъ ударенія» (ст. IV).

Правопис у словнику вживаеть ся той, що зазначаєт ся в самій граматиці. Він уже далеко відповіднійший українській мові, ніж правопис Котляревського. «Я намѣренъ всѣ слова Малороссійскія писать точно тѣми буквами, какими онѣ тамъ произносятся» (Передмова, ст. IV). Головніші прикмети сього правопису виявляють ся ось у чому: 1) Замість теперішнього **И** скрізь уживаєт ся **Ы**: одлыга, прызьба; **і** уживаєт ся також, як і тепер, але єсть і **И**. 2) Замість нашого **Є** скрізь стрічаємо **Ѣ**: ѣ ретыкъ, блакитноѣ, немаѣ. 3) Там, де ми тепер пишемо подвоєну шелестівку з **Я**, Павловський пише на кінці слова **Ѣ**, а між шелестівками ставить **Ь**: весільлѣ, смітьтѣ, рештованьнѣ. 4) **Ц** в його (на кінці слова) завше м'яке: млынець, буханець, цьвіркунь. 5) **Р** в сих випадках завше тверде: господарь, паламарь, шинкарь. 6) Нашому **ЙО** у П. відповідає **іо**: покотіоло, стіонжка, славстіоны, їго. 7) З менш помітних особливостей правопису Павловського треба зазначити: **КГ** уживаєт ся доволі часто; єсть і діфтонги **ДЖ**, **ДЗ**: бджола, дзюбаю; **Ф** так і передаєт ся через **Ф**: фарба, фукга, але автор зазначає, що Українці вимовляють сі слова хварба, хвукга. Отсе і всі особливости правопису

⁶ Буліч, ст. 979.

Павловського. Взагалі треба зазначити, що правопис сей зовсім простий, але доволі влучно передає особливості української мови. Окрім цього автор добре подбав, щоб в його словнику не було друкарських помилок, і дійсно, їх дуже мало, – жлутко, закарваши і т. и.

Що до словникового змісту, то й тут теж все обставлено досить чепурненько, хоч нічого особливого в йому не знаходимо. Єсть маленькі пояснення слів, як от: далыби – «далѣе Богъ отъ меня, естли я неправду говорю». Вказівок на пень нема ніде; за те частенько приводить ся декілько слів одного пня. Граматичні пояснення складаються тільки з того, що 18 раз при дієсловах, як от мусить, водить, сподобать і інших, написано: «глаголь недостаточный». Сливє всі дієслова дані в трьох формах: *praes.*, *perf.* і *infinitivus*’ї – довбаю, -бав, -бать; дякую, -вавъ, -вать.

Що до перекладу, то знаходимо, правда не часто, і деякі хиби; єсть невдасний переклад: прикорхнуъ – немножко соснуть; склѣ знуть – исчезнуть; а такі переклади, як от скрізь – сковзь (у Котл. теж), панькаю – неодступно прошу, молозыво – свѣжеє сладкое сѣвшееся молоко, можна лічити і не зовсім справедливими. Єсть і незрозумілі слова: брышкаю – чванюсь, квадранецъ – четверть часа, кватыря – продовженієнепогоды (в рецензії Цертельова – «четверть круга, совершаемаго луною»), ожеледыця – насть (?) і т. и. Подекуди стрічають ся слова тільки з одним значіннем, а не всіма, як от дубецъ – лозовий (тільки ?) пруть, жертка – платяная (тільки ?) вѣшалка, хустка – носовой платокъ, укропъ – кипятокъ (у Котл. – теплая вода и **страва**). Пізнійше, року 1823 Войцехович писав, що в словнику Павловського багато великоросійський слів; сю заяву можна лічити неправдою, бо у Павловського сих слів дуже мало. Як що до всього вище зазначеного додамо, що подекуди речівники дані в двох родах, як от злодій, злодійка, коваль, ковалыха, і що зазначено три «бранныхъ» слова, – гунственська душа, халепа і ѣретыкъ, то сим вичерпаєть ся все те, що можна сказати про першу часть словника.

Друга частина – «Слова принадлежащія къ Натуральной Исторіи», містить в собі 149 слів; тут назвища дерев, птиць, квіток і т. и. Попали сюди і такі слова, як от крыця, сонечко, цукуръ. Єсть і помилки: тхіръ – кротъ, бїсь дерево (зам. біж-дерево, боже деревл). Два рази в словах замість **о** стоїть **у**: цукуръ, яблуня, чого в першій частині не помічаєть ся.

Третя частина словника «Имена даемья при крещеніи» (71 слів) містить в собі здебільшого ймення, мало схожі з руськими. Словник не повний, бо до його не ввійшло багато звичайних слів, як от Іван, Мехтод, Кирило, Якилина і т. и. Здебільшого при йменнях приведені ще й здрібнілі та пестливі ймення, в котрих, до речи мова, не скрізь уживаєть ся з початку велика буква. Вкінці подаєть ся увага що до українських фамілій.

Остання частина «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскія» (всіх 143) містить в собі багато приказок, взятих справді у народа⁷. Приказки перекладені на руську мову теж приказками, котрі передають одну тільки думку, одне значінне; так: видно зъ заду, що Пархимъ, перекладено: видно сову по полету; пустывъ Бігъ Мыкіту на волокіту – Пошлоь ему, как съ Петрова дня. Єсть чимало приказок і без перекладу, як от: тоді сыроті велыкдень, якъ біла сорочка; багатому чортъ діти колыше. Стрічають ся і просто українські речення з перекладом на московську мову: москаля везты – обманывать, попа везты у решеті – лгать на исповѣди і т. и. Єсть і негарний переклад: облызня піймати – грибъ съѣсть, ходить не досвітки – по утрамъ (?) на поседѣлки ходить.

Що до джерел словника Павловського, то треба зазначити, що коли він і користувався словником Котляревського, то дуже мало; здебільшого Павловський розроблював свій словничок самостійно.

Наприкінці треба ще раз зазначити, що словничок залишає по собі гарне вражінне. Складений уміло і з любов'ю, а головніше, з слів здебільшого чисто народніх, він переважає сим не тільки словник Котляревського, а навіть і словник Войцеховича, що явив ся після його.

Але раніш, ніж перейти до словника Войцеховича, ми коротко зупинимось на словничку кн. Цертельова.

5. Словничок кн. Цертельова. Сей невеличкий словничок (6 сторінок, 59 – 64) мвстить ся на кінці відомого «Опыта собранія Малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.). Особливої цікавості словничок не викликає, бо він і занадто невеличкий – всього 218 слів, і складений недбало; алфавит додержано тільки до першої букви, та й то не скрізь; окрім сього в словничку чимало друкарських помилок і в словах не зазначено наголосу. Все се робить його зовсім нездатним до практичного користування.

З правопису треба зазначити, що infinitivus кінчить ся на **ТЫ**, чого не знаходимо ні в одному иньшому словнику: – выграваты, прохаты; друге окінченне **ТЦЯ** (хоч автор в «Прдварит. замѣчаніяхъ» ст. 20 кає, що тьця) – вертатця, сподѣватця. **Ы** здебільшого стоїть на своєму місці, але іноді помітні і хиби: пригода, прибуваты. Діфтонгів нема.

Що до самих слів, то вони здебільшого взяті відповідно до його пісень; в словниках Котляревського та Павловського їх сливн що й нема. Самі слова підібрані недбало; є чимало і не зовсім відповідних слів і перекладів, як от вробляты (виробляти ?) – дѣлать, изражаты – выдать (очевидячки від слова зрада), наверсалы – универсалы, примирье – примиреніє. Не скрізь знаходимо головніше значінне, як от дбаты –

⁷ Частина їх потім була передрукована І. Снегіревим в «Русскіє въ своихъ пословицахъ», 1831 р. Див. Петровъ, Очерки ист. укр. лит. 19 ст., ст. 24.

собирають. Єсть і малозрозумілі слова: кричя – мартышка, рыболовъ, на поталу – въ снядь. До слова *буть* є граматичне поясненне: «глаголь сей въ Малороссійскомъ нарѣчїи настоящего времени не имѣеть, в прошедшемъ же бувъ, и въ будущемъ буде». А до слова *гречкосїй* додано простосердне поясненне, через що се слово означає: «человѣка лѣниваго и нерадиваго».

Взагалі про словник треба сказати, що він вже занадто виявляє, що його склав не Українець, чого, напр., зовсім не можна сказати про словник Павловського.

6. Словник Івана Войцеховича. Року 1823 в III ч. «Трудовъ Общ. Люб. Росс. Слов.»⁸ було надруковано: «Собраніє словъ Малороссійскаго нарѣчїя» І. Войцеховича. Се перший нарочито складений словник українського язика, бо попередні словники були подані тільки в додатку до иньших праць.

Хто такий був Войцехович, нам не відомо; нічого про се не свідчить і коротенька, на одній сторінці передмова до словника. В сїй передмові автор каже, що він «осмѣлился предпринять подобный трудъ съ тѣмъ единственно намѣреніемъ, чтобы представить почтеннѣйшему обществу полнѣйшїй, и, если смѣю сказать, исправнѣйшїй Малороссійскїй Словарь съ переводомъ на Русской». Про попередні словники Котляревського та Павловського автор каже, що вони «имѣють въ себѣ много словъ такъ называемыхъ Степовыхъ – употребляемыхъ только въ одномъ краю Малороссїи, и словъ заимствованныхъ изъ Великороссійскаго нарѣчїя». А в своїм словнику він збирав слова, «кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятыя изъ славенскаго языка, но неупотребляемыя въ Россійскомъ, или заимствованныя съ нѣкоторымъ измѣненіемъ изъ языковъ: латинскаго, нѣмецкаго, польскаго, французскаго и татарскаго, и наконецъ слова собственно Малороссїйскїя, коренныя». В словнику Войцехович уживає і свій особливий правопис, трохи не схожий на правопис иньших словників, котрий йому «показался удобнѣйшимъ и правильнѣйшимъ».

Але чи й справді Войцехович дає «полнѣйшїй и исправнѣйшїй» словник? Щоб дати правдивий одвіт на се питанне, треба пильнїйше придивитись до змісту словника. Перше всього – він не «полнѣйшїй»: в йому 1173 слова, а в словнику Павловського 1131, але у Павловського за словником ідуть відомі вже нам додатки, де знаходимо силу слів перекладених на російську мову, так що через се треба лічити словник Павловського далеко більшим за словник Войцеховича. «Полнѣйшимъ» його можна назвати хиба черех те, що здебільшого він пояснює свої слова декількома руськими, а Павловський – частїйше всього одним.

Нове, що дав Войцехович у своїому словнику, се були граматичні пояснення слів, чого зовсім не стрічаємо у Котляревського і рідко, в одній формі, у Павловського. Правда, сї

⁸ 42 сторінки, 284 – 326.

граматичні пояснення самого примітивного характеру і не виявляють собою особливого граматичного знання їх автора. Ось ті пояснення. Про слова гроши і икли сказано, що вони уживаються тільки у числі багатьох; вадить уживається тільки у 3 л., зась – з Dat., напр. зась тебѣ; маячить «глаголь недостаточный», отце́ «мѣстоимѣніе а иногда и междометіе», постривай «родъ междометія», почекай здебільшого уживається в imperativ. Єсть і приклади для пояснення слів, але їх усього п'ять, та й пояснюють вони не так уже незрозумілі слова; до слова дыбать додано стишок:

Ой! внадив ся журавель

До бабиныхъ конопель.

Таки, таки дыбле,

Таки, таки щипле.

Окрім цього треба зазначити, що автор подає пні деяких слів, а як що вони чужостороннього пня, то зазначає, якого. Але слова, пень котрих він подає, зовсім прості і пень їх видно з поверхового погляду; так автор пояснює, що бабинець – од слова баба, вовкулака – од вовкъ, грѣнка – од грѣть, пекло – од пеку і т. Д., всього пень зазначається разів 25. Єсть і трохи цікавіші приклади: ви́шки – од слова високій, гайдомака – од гай и домъ, стежка – од славянського стезя. Єсть і непевні пні, як от оберемокъ – од бремя; лобурь – который изъ подлбья смотрить; до слова бо́рошно автор додає: не происходит ли слово сіе отъ славянскаго слова брашно? Слово горѣлка перекладено: горячее вино.

Що до чужосторонніх пнів, то їх зазначено далеко менше, ніж у Котляревського, всього 15: німецькі (всі вони зазначені і у Котл., окрім слова лугъ – Launge), татарські: кишенья (киче) і кошъ (= станъ); латинські: каламаръ, оковитка (вино, од aqua vitae) і туровать (sic!) од turbare; французських два слова барило – Baril (теж і у Котл.) і кадукъ (падучая болѣзнь). Окрім сих по одному слову зазначено: кунтышъ – турецьке і праця – трусь (трудъ?) польське. До слова манька (муфта) додано: не происходит ли сіе слово отъ латинск. сл. manus? Указано аз ще й латинське назвище цвітка: барвѣнокъ – sempervivum arboretum. До слова ле́венець (рослий человекъ) додано: слово комическое, до либерія (платье) – старинное, і до сипака (взяточникъ) – поносительное. В словах стрічаємо і по ва наголосі, чого в попередніх словниках немає: ві́рлоо́кій, ві́тинать, за́щепка; але нащось поставлено наголос і на словах односкладних. Як щодо всього вище сказаного додамо ще те, що в словнику Войцеховича зазначено декілька слів дитячої мови, як от ляля, няня, цяця, чика, чого в попередніх словниках не знаходимо, то сим вичерпаємо те цікаве, що є в цьому словнику, і що безумовно робить поступовий крок наперед на шляху розвою української лексикографії.

Звернемось тепер до правопису словника, котрий показав ся автору «удобнѣ йшимъ и правильнѣ йшимъ». Головніші місця його виявляють ся ось у чому. 1) Замість **Ы** більше всього уживаєть ся **И**, – година, жито, косникъ, свита і т. д., але денедє, дуже рідко, срічаємо й **Ы:** сывый, пыка, рыло. Взагалі треба зазначити, що Войцехович, які інші⁹, на кождім кроці помиляєть ся в **и та ы** і ставить їх одно замість другого, напр. пише: вечерницы, далибы (= далибі), кривый; навіть руське слово грибы він пише: грибы. 2) Замість **і** в словнику Войцеховича скрізь уживаєть ся **О:** батогъ, ганчока, дробный, животъ, строчка (лента). 3) Уживаєть ся дуже часто і **Ѣ:** горѣлка, квѣтка, кулѣшъ, олѣя; частенька єсть **Ѣ** навіть там, де б його і не сподівались: парѣстный (пестрый), порѣчки (смородина). 4) Замість наших **ЙО, ЪО** уживає, як і Павловський, **ю:** голоцюціок, кііокъ, маліовать. 5) **Ц** сливе скрізь не змякшене: живица, каганецъ, мазница, і тільки випадково стрічаємо: цюкать, цюковать, коць (коверъ). 6) Замість **Ф** знаходимо **ФВ:** фварба, фвартух, але є і фасоля, хороба. 7) Мняке і тверде **Г** (g, h) не розріжняєть ся і тільки раз стрічаєм кганки, да й то з заміткою: «тоже, что ганкт». 8) Два рази **ДЖ:** джигутъ, кринджолы, і три рази **ДЗ:** дзвонъ, дзига, дзигликъ, але разом з ним – звонъ, звоница. 9) **Р** на кінці слова сливе скрізь мнякє. 10) Муж. р. йменників на **ч** має на кінці **ь**, що в ті часи було загальним правилом: пугачъ, деркачъ; під словником підписано Войцеховичъ. 11) Про **е** автор каже, що воно вимовляєть ся як **Э**. 12) Так як і в словниках Котляревського та Павловського infinitiv кінчаєть ся на **-ть**, а не на **-ти**; також скрізь форми на **-овать**, а не на **-увать**. 13) Замість нашого **Є** після подвоєної шелестівки скрізь маємо **Ѣе:** клечанье, клочье, смѣтье, як і у Котляревського.

Отсими правилами вичерпуєть ся і вся особливість правопису Войцеховича. Сказати, щоб він був «удобнѣ йший и правильнѣ йший», як називає його автор, зовсім не можна; навпаки, він далеко поганьший од правопису Котляревського. Сей правопис – головніша хиба словника Войцеховича, бо він зовсім не показує, як вимовляють ся українські слова. Тут треба ще зважити, що в словнику Войцеховича сила друкарських помилок, як от баштакъ, гаекать (гавкать), рынеа (ринва), ковора (ковдра) і т. д., є помилки і внаголосі, чого в словнику Павловського не помічаєть ся.

Звернемось тепер до самого словникового матеріалу. В передмові до словника автор каже, що він подає слова «кои или совѣм не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятыя изъ славянскаго языка, но не употребляются въ Россійскомъ... и наконецъ слова собственно Малороссійскія коренныя». Автор здебільшого додержав свого слова, але в його словнику частенько стрічають ся слова, котрі уживають ся і в російській мові, як от

⁹ Зазначаємо тут рукопис, поданий до «Общества Наукъ» при харківськїм університеті учителя харьк. Гімназії Любовського: «О правилахъ правописанія **ы** и **и** присовокупленіємъ таблицы первообразныхъ словъ, въ которыхъ буква **ы** всегда употребляется» («Труды» сього Общ. за 1817 р., Буліч, ст. 1019). Але сей твір надрукований не був. Зазначаємо його як характерний факт що до уживання Українцями **ы** и **и**.

переполохъ, сваха, склепъ, ступень, так що сказати щоб у його було таких слів менше, ніж в попередніх словниках, зовсім не можливо.

Зміст словника ширший і різнманітнійший од словника Павловського. Слова улаштовані по алфавиту, але алфавит путається навіть на других буквах, де завше мішається **Ы** з **И**, **е** з **Ѣ**. В словнику Войцеховича єсть дуже багато слів не зовсім повно перекладених: дуля – большая груша, майданъ – дегтярный заводъ, гакъ – шипъ въ подковѣ. Єсть і невдачні переклади, як от: досвітки – разсвѣтъ, ледащій – негодный, бурлака – грубой, необразованный челоуѣкъ. Окрім сього треба зазначити, що в словнику Войцеховича міститься дуже багато незрозумілих слів і перекладів, напр. па́сока – уха́ (у Павловського – сукровица), си́лькись – нужды нѣтъ, пускай его; шарая – уха; ви́рва – шея, выя (?) (у Котляревського теж: въ три вирви – въ три шеи). Єсть і зовсім незрозумілий переклад: скоглитъ – воить (вить ?), червецъ – канцелярское сѣмя (?), бубликъ – боровки (бранки ?). Є чимало слів, котрі тепер рідко вживаються.

Якими джерелами користувався Войцехович для свого словника? Безумовно словниками Котляревського та Павловського, з яких узяв силу слів, особливо з словника Павловського. Треба зазначити, що частенько він доволі недбало позичав ці слова, що видно ось із сеї таблички слів Павловського та Войцеховича:

У Павл.	У Войцех.
Батигъ – кнутъ, плѣтъ.	Батогъ – плѣтъ, кнутъ.
Баштанъ – большой огородъ для огурцовъ, дынь и арбузовъ.	Бантакъ – большой огородъ въ полѣ.
Буде – полно, довольно.	Буде – довольно, полно
Вареникы – вареные пирожки.	– вареные пироги с творогомъ.
Люлька – трубка курительная.	– курительная трубка.

і т. д., таких прикладів можна б привести десятками.

Підводячи епер суму всього висше сказаного, мусимо зазначити, що з поверхового погляду словник справді здається «полнѣйшимъ и исправнѣйшимъ», але як пильнійше до нього придивимось, то сю заяву автора прийдеться багато обмежити. Безумовно, що словник деякими своїми сторонами був кроком наперед, але ж його правопис та недбалість у самих перекладах ставлять його низше од словника Павловського¹⁰. Звичайно, од тих часівсподіватись словника зо всіх боків витриманого зовсім неможливо, бо правопис і саме граматичне знання тоді не стояли ще на твердому ґрунті; невеличкому гурткові зацікавлених українською мовою ще приходилось тільки протоптувати шлях, а на сій роботі, звичайно, легко схибнутись і трудно самому завважити свої хиби.

¹⁰ Буліч голословно називає словник Войцеховича «самымъ удачнымъ изъ всѣхъ аналогичныхъ опытовъ, ему предшествовавшихъ» (ст. 988). Взагалі треба сказати, що Б. тільки поверхнево характеризує українські словники, дає сливе одну тільки бібліографію.

Накінці треба ще завважити про рукописний словник «Малорусскаго съ Русскимъ» невідомого автора, що подав свій рукопис до Академії Наук (на думку Кеппена автором сього словника був обер-секретар Сената Новацький, † 1813 р.). Сей словник зазнав дуже сумної долі, взагалі характерної для всіх українських творів за часи панування цензорської уздечки. Року 1818 Академія доручила виданє словника Н. И. Гнідичу, «и при немъ двумъ любителямъ Словесности, знающимъ Малороссійское нарѣчіе, и согласившимся изъ усердія къ общей пользѣ содействовать въ семъ предприемлемомъ трудѣ, а именно Господину Капнисту и Князю Цертелеву»¹¹. Але словнику випала нерадісна доля: сі «любители словесности», мабуть з великого «усердія» його зовсім загубили... Через 15 років (р. 1833) про словник думали, але було вже пізно – він на віки пропав...¹²

Таким робом їх сеї розвідки про український язык ми бачимо, яким часто ненормальним шляхом приходилось йому пробиватись. На дорозі його життя часто ставали великі перешкоди, котрі на довго затримували його розвій.

Першою такою перешкодою було татарське лихоліття, котре на двоє розкраяло поступ у Київським і иньших південних князівствах часів до і після сього лихоліття, і на довго затримало розвій їх культури. До сього часу було дуже багато спільного між князівствами південними і північними. Після татарщини, від XV в., оборонцям культури прийшло ся знову

¹¹ Див. «Извѣстія Россійской Академіи» р. 1819, кн. 7, ст. 120 – 122; 1820 р. кн. 8, ст. 21; Сухомлінов, VII, ст. 83; Буліч, ст. 990 – 991.

¹² Зазначаємо тут ще джерела нами не переглянуті, але де б можна було дещо знайти про українську мову: 1) «Вѣстникъ Европы» за 1818 р., ч. 102, ст. 47 – 53, 53 – 56, 111 – 119, де містять ся зразки языка галицьких Українців. 2) «Труды Моск. Общ. Люб. Росс. Слов.» 1818 р., ч. XI, ст. 3 – 32, статья К. Ф. Калайдовича: «На какомъ языкѣ писана Пѣснь о полку Игоря». 3) Словник Россійської Академії, Буліч, ст. 954. Крім сього зазначаємо ще тут ось які праці: 1) Бодянскій О., О древнемъ языкѣ южныхъ и сѣверныхъ Руссовъ, Учен. Записки Моск. Ун. 1839, N. 3. 2) Красускій М., Древность малороссійскаго языка, Одесса 1880, ст. 1 – 28; про неї див. «Родимый листокъ», Чернівці 1880, N. 5, рец. Н. Огоновського; «Кіевлянинъ» 1880, N. 36, рец. Н. З-цкогo під назвою «Литературный курьезъ». 3) Лавровскій П., О древности и самобытности ю. русск. языка, 1837. 4) Н. Петровъ, О давности малорусскаго языка и степени его самобытности, Моск. Обзор., 1878, N. 4, ст. 31 – 42 і N. 5, ст. 32 – 37. 5) Максимовичъ, Собрание сочиненій, т. III, Кіевъ, 1880. Тут багато про історію українського языка. 6) П. Житецкій, По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV – XV вѣкахъ, Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Л., 1880, 218 – 221. 7) Мочульскій, Къ ист. Малорусскаго нарѣчія: житіє св. Саввы Освященнаго, по пергаментной рукописи XIII в., Одесса, 1894. Про неї Ол. Колесса, Причинок до історії малоруської мови, Записки Наук. Тов. ім. Шевч., т. VII; єсть і відбитка, Львів, 1895, ст. 1 – 11. 8) Огоновскій Погляд на історію языків славянських, особливо ж на історію языка руського «Правда» за 1872 р., N. 5. 9) И. Шарскій, Очеркъ древнихъ славянорусскихъ словарей, Филологич. Зап. 1869, N. 1 – 3. 10) Востоковъ, Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, Труды Общ. Любителей Россійск. Словесн., ч. 17, 1820 р. Тут знаходимо дещо про граматику М. Смотрицького. 11) Про «Лексиконъ» П. Беринди крім вище зазначеного див. ще статью Буслаєва в «Архивѣ историко-юридическихъ свѣдѣній». Калачова, 1850 р., отд. 5, ст. 28, а також С. Булича «Церковнославянскіе элементы въ современномъ литературномъ и народномъ русскомъ языкѣ», ч. I, Спб., 1893, ст. 58 – 59. 12) На працю П. Житецького «Очеркъ лит. ист.» (див. Бібліографію N. IX), див. рецензії: Oblak, Archiv f. slav. Philologie, XII, ст. 575 – 580; Пыпинъ, Вѣстникъ Европы, 1889, III, 415 – 418; Кочубинскій, Журн. Мин. Н. Пр., 1890, XI, ст. 18 – 22; Русск. Филолог. Вѣстн., XXI, 1889, ст. 135 – 6.

творити літературу¹³. Від тоді Україна особливо одрізняється од Москви; вона єднається з Польщею та Литвою і се єднання помітно одбивається і на її мові.

Як ми бачили, фільольогічна наука вперше в Росії розвилась і розквітчалась на Україні в кінці XVI і з початку XVII віків. Але ті часи не були особливо щасливими для розвою наук. То була бурхлива доба боротьби, коли навіть самі оборонці культури боялись, щоб не стати їжою дніпровських осетрів. І часто й густо їм приходилось працювати поспішно, поспішно складати підручники і між ними – й граматиками.

А з півночі насувалась чорна хмара, котра скоро вкрила собою всю Україну. І вже з початку XVIII ст. Україна і Москва міняють ся своїми ролями: Українці ходять на північ не навчати, а щоб поширити свою освіту. Зникли і літературні одміни української мови – славяноросійська та книжна, і замість їх появилась офіційна мова – великоросійська. А українська мова стала тільки «нарѣ чіємъ», навіть «языкомъ иностраннымъ»¹⁴, на котрий тепер сливе ніхто не звертав уваги. Але що до фільольогічної науки на Москві, то вплив українських граматик помічав ся тут, як ми бачили, навіть з початку XIX ст.

З другої половини XVIII ст., з початком діалектології, починається і цікавість до української мови. Але в ті часи ще не було справжніх фільольогів, учені здебільшого були енциклопедистами і над фільольогією працювали і мало і випадково. Через се зрозуміло, що їх фільольогічні праці були здебільшого поверхові і погляд на українську мову не будував ся на наукових підвалинах. Знання про українську мову, з легкої руки Ломоносова, не йшло далі звичайного тоді погляду, що се російська мова, тільки покалічена польською. Російська Академія, котра з початку жваво взялась за розроблювання і вивчення російського язика і його говірок, мало звертала уваги на українську мову. Академіки –Українці, як от митрополит Самуїл Миславський, архієпископ Аполос Байбаков та Романенко-Братановський, протоєрей Алексєєв і иньші нічого не зробили на користь рідній мові, а Самуїл Миславський, бувши ректором київської академії, навіть завзято нищив українську мову.

Звичайно, ті обставини, що панували при кінці XVIII ст., не могли швидко перемінитись і в початку XIX ст. Але тут, як ми бачили, вперше були науково зазначені питання що до українського язика. Сі питання неодмінно мусіли зазначити ся, бо з одного боку й самі вчені частенько наторкувались на їх у своїх працях, а з другого – на українській мові появили ся твори, котрі звернули на себе увагу, бо виходили понад звичайні шаблони. А року 1818 вже появилась і перша граматика української народньої мови.

Звертаючись до праці проф. Буліча мусимо ще раз зазначити, що він уже занадто мало місця одвів українському язикознавству. Більш-меньш повної картини він навіть і не

¹³ Проф. Перетц, Лекції по іст. укр. літератури XV – XVIII.

¹⁴ В перекладі книжки І. Галятовського «Мессія Правдивый» на руську мову Космодемьянським (1803 р.) написано: «Переводъ с иностранного».

силкуєть ся дати, хоча міг би се легко зробити по тим працям, що були у його під рукою. Будемо сподіватись, що в другому томі своєї праці, котрий мабуть охопить часи від 1825 року до наших днів, автор уділить більше місця українському язикознавству, бо в ті часи українська література вже зовсім розвинулась і стала на рівні з західними літературами, що вже само собою змушує більше зупинятись на її мові тих, що пишуть загальну історію язикознавства.